

1940 чыллардагы хакас драматургия

40 чылларның пастагызында хакас драматургия наа ла тилирінің наа синіне кōдіріл сыххан: пастагызын на кōп панныҥ драма произведениелері чарыхха сыхханнар — М.С.Коковтың «Акун», А.М.Топановтың «Алаахтыртхан Хорхло». Таланттыҥ поэт, драматург М.С.Коковтың ирте чуртастан парыбысханы (январь 1941 ч.) хакас чонына улуҥ чідіріг полған. Иди чаа чылларындагы хакас драматургиясында чалгыс А.М.Топанов тоҥынча. Идōк чааның пастагы айларында фронтха писательлер, актерлар паза пасха даа искусство тоҥынчылары парыбысханнар.

Чаа чылларында национальной театр уҥаа тың наа хакас тилинең пазылған пьесалар киректеен. А.Топанов, театрда режиссер паза актер полып тоҥынып, чаа темазына чарыдылған пир акттыҥ нинче-де ойын пас салған: хакас тилинең — «Чиит матыр» (1941), «Хан үчүн хан» (1942), «Молат чүректер» (1942), «Родина үчүн» (1942), «Хакас чонның оолгы» (1943), «Хызыл Дондагы матырларға» (1944), «Өс алғаны» (1945); орыс тилинең - «Как прусак попал впросак» (1941).

1941 чылда чарыхха сыххан А.М.Топановтың «Чиит матыр» пьесазында чиит кизилернің (хакас хыстың паза украинец оолның) фашисттердең тоҥыр күрезии чарыдыл парған, хайзылары чааның пастагы күннерінде немецтернің холына кир парған Белоруссияда пол парғаннар. Махачы хыс партизаннарзар сыгып алча. Чиңис учүн совет чонының сыдамагы паза посты айанмааны - «Чиит матыр» драманың өөн темазы полча. Ыырчыларның омаларында автор уҥаа хазыр паза чабал хылыхтарны чарытча. Оолаҥас-связисттің чооҥынаң пис фашисттернең аал чуртаҥчылары чох идилгенін (ипчилерні паза палаларны тиріге чыып салғаннар) пилип алчабыс. Пьесада өөн хайыҥ Илбек Адалыҥ чаа тузындагы хорыҥларына айландырылча. Матырлар схема ондайынаң хоостал парғаннар, оларның чооҥы, тудынызы, хылыҥы алынча чарыдылбинча. Пьесада оларның аттары даа пирилбинче. Автор Чир-суу үчүн подвиг итчеткен чонның патриот кōнн кōзидерге сиренген. Че, матырларның омалары схема ондайынаң пирилген полза даа, паза пүдүн ома чох полза даа, А.М.Топановтың

произведениезі, чаа чылларындағы пасха даа пьесалары чіли, ол тустарда улуғ орын тапхан: көрігчілер постарының махачы чаачыларнаң хада-пірге полчатханын, тылның паза фронттың хада-пірге полчатханын пілінерге хынғаннар.

А.М.Топановтың чаа чылларындағы пьесалары драматургия законнары хоостыра пазылбааннар, композиция саринаң, талазығ паза хылыхтарны чарыдар саринаң читіре иділбееннер. Оларда пастағы орынға героизмнің көдірілізі турғызылча. Автор «Хакас чонның оолғы» пьесада чиит хакасты Кай Тюримовты, артдивизионның командирін, көзіт салған, хайзының омазында Чир-суу үчүн күрезер чаачының иң чахсы сарилары кіріл парғаннар. Пьесада Тюримовты аймах-пасха национальностытығ андағоҕ махачы чаачылар ибірчелер. Пу оңдайнаң, мында пір тиксі махачы матырның омазы, чааласхан чонның пірге алынған омалары пүдірілче.

Удаа А.Топановтың пазылар пьесаларның материаллары, оларның сюжеттерінің өөні фронттағы хорылыстардаңар газеталардағы статьялар полчаңнар. Иди, Дондағы хызыл комсомолецтернің подвигтерінеңер газетадағы статьяға төстеніп, А.Топанов «Хызыл Дондағы матырларға» тіп пьесаны пас салған. Чиит чаачы хыстың Зоя Космодемьянскаяның подвигінеңер хығырып, ол «Хан үчүн хан» тіп пьесаны пас салған. Пу пьесада хакас чаачы ыырчының тылында көзіділ парған. Ол Украина чиріндегі пір аалның хыринда хайынчатхан партизаннар отрядының командирі полча. Партизаннарның командирі пьесанын тоозылғанында, фашисттернің холындағы аалзар аның чаачылары кіргенде, іле сых килче. Пу аалда ыырчының холында командирнің чахиин толдырған партизан отрядының чаачызы Таня Солнцева полған.

Командир-хакаснаң усталған партизаннар отряды пу пьесада фашисттердең тоғыр күрезіг апарчатхан сыдамахтығ паза пик пір чөптіг күс чіли көзіділче. Немецтер командирнің фронттың линиязын кис парыбысханын, партизаннар отряданаң устаанын паза махачы, хыйға, чідірінмес совет офицер полғанын пілгеннер.

Че совет чаачының махачы хылии иң толдыра фашисттернең чох иділген

комсомол хыстың Тая Солнцеваның омазында чарыдыл парған.

Чаа чылларындағы пьесалар ол тустағы сынында полған хорылыстарны чарытханнар. Оларның иң кирек, өөн сари, XX чүс чылның 20 чылларның хакас драматургиясындағы чили, табырах пазылары полған. Олар пу тусха иң кирек паза актуальнай полғаннар, көригчилернің күрезиге паза тоғысха көннилерің көдиргеннер, чир-суғчыларының фронттағы подвигтерін сабландырғаннар.

А.Топановтың чаа пьесалары — ол тустың чахии паза ол тустағы чуртастың кирексинизи. Пу драмаларның хоос сини пір тиң нимес, че олар хакас драматургиясының өөзизиниң паза тилеениниң тархынын үгренирине пос тузазын таныхтапчалар. А.Топановтың чаа драмаларын көрглеп паза паалап, таныхтирға кирек, 1930-1940 чылларда литература тили наа ла тилип сыххан паза театрда пьесалар, 1950 чылларнаң паза пүүнги күннең тиңнестирзе, саңай пасха синде турғызылғаннар. Че чаа тузында авторның пьеса пазар материал пай полбаан, удаа ол газетадағы статьялар паза радио пастыра искірилген хабарлар полғаннар. Аның пьесаларының көп читпес сарилары пар полза даа, оларның көбізи драматургияның фундамент полғаннар. Ол пьесаларға төстеніп, соонаң наа пьесалар төріп сыхханнар. Илбек Адалығ чаа, тылдағы паза фронттағы подвигтер темалары, чаадаңар пьесалар, прай совет драматургиясында чили, соонаң, онча чыл пазынаң чарыхха сыхханнар: махачы иргі тусты оңарылып алар үчүн паза аны хоос омаларда, оларның істіндегі сағыссырастарында паза ачинда турыстығ көзидер үчүн тус кирек полған.

Чаа соондағы чыллар Хакасия, прай странаға чили, чонның хонии көдирілген тус полған. Литература тикси чонның чуртазынаң палғалыстығ полған, үр ниместе тоозылған чааның паза азахха турар тустың хорылыстарын чарытхан.

Пу туста наа пөзик хоос синдегі пьесалар пүдирерінде наа чиит хоос устар кирек полғаннар. Иди орындағы пастыхтар чииттерни театр паза литература институттарынзар үгренирге ызып пастааннар. Пу чарадығ поэзияның салтарларын пирген. Пу туста литература наа аттарнаң пайып сыхча: А.М.Горькийнің адынаң Литературнай Институттың выпускниктері — М.Е.

Кильчичаков, М.Н. Чебодаев, М.Р.Баинов, Ағбандағы педагогическай (үтретчилер тимнечең) институттың выпускниктері — Н.Е.Тиников, В.В.Угдыжеков, С.И.Чарков, Н.Ф.Топанов. Оларның көбізі поэзия паза проза жанларында тоғынғаннар. Драматургияда — М.Е.Кильчичаков, С.И.Чарков, Г.Ф.Топанов.

Чаа соондағы писательлернің чайаачызында амыр чуртастағы тоғысха айланары чарыдылча. Ол тустағы пьесаларның проблематиказы чуртаснаң поэтынаң іле сығарылған — сидік чаа чыллары соондағы наа амыр пүдіріг, аал хониин көдірері Хакас чирінің тархынына андағох сидік кизек пол парған. Тоғыстың кізізі мында өөн пол парча. Ол — Г.Ф. Топановтың паза Л.Чернецовтың пьесазы «Чазыда» (“Bozkırda”, 1949). Пу периодтың драматургиязы хоос синнің иледе сингенінең не нимес, че ідөк драма произведениелерінің саңай чох полғанынаң характеризоваться полча (көзіділ парған).

Пастап Г.Топановтың паза Л.Чернецовтың пьесазы «Чарых чол» тіп адалған, соонаң ол хатап тоғынылған паза пасха адал парған. 1950 чылда пьеса «Огни Хакасии» литературно-художественной альманахта чарыхха сыххан.

Действие пьесада Хакасияның пір колхозында парча. Анда, хырларға суғ чайдырар наа ондай кирип, чир-тамахтарының, тамахтың өзізін көдірерге сіренчелер. Талазығ мында матырларның пос паза общественной чуртазының пик палғалызында пөгілче. Пьесаның тоозылғанында прай персонажтар пос часкаларын таап алчалар, олар мыннаңаархызына ізенчелер, хайда хынысха даа, подвигке дее, алнында парчатхан тоғысха даа орын пар. Пу пьесаның сағызының өөн туазы: пүдіріге, сынында полған нименің чайаачы алызиина айланғаны — үр ирткен чааның аар чүрек палиинаң чазылар чалғыс орта чол. Драматическай талазығ аннаңох хатығ пол сыхча, ағаа драматическай өңнер пирілче — наа полчатханы, олох туста чазыт нима, тексттің істіндегі хоза сағызы пар полғаны, прай пу нимелер хайди даа көрігчилерні киртіндірерге кирек полғаннар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.